

Nagyvárosi fények és árnyak

„Az a törekvés, hogy a élet egészét belefoglaljuk a történetírásba, a lehetetlen megkísértése, bár olyan eszmény is egyúttal, amelyet a társadalomtörténészek ismétetlen célul tűznek maguk elé” – idézi Gyáni Gábor *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón* című új kötetének előszavában Theodor Zeldin angol történészt. A *hétköznapiok múltjának, az „elveszett világok” ábrázolásának dilemmája* Gyáni szerint olyan impresszionisztikus vagy éppen kubista módszerrel oldható fel, amelyben „a történész egymással csak lazán összefüggő tükrök segítségével közelít hőséhez: a múlt emberéhez”. Apró mozaikkockák helyeződnek így egymás mellé, a történész „az elmúlt korok öntudatát komolyan véve belülről igyekszik látni az elveszett világokat” – folytatja Gyáni.

Ez a bevezető elmélkedés jellemző Gyánira és módszerére – olyan történész ő, aki maximális elméleti igényességgel, a modern település- és társadalomtörténet-írás elmélyült ismeretében lát hozzá a források – még hozzá sokféle és gyakran újszerű források – faggatásához.

Milyen mozaikkockákból rakja ki hát az elveszett, noha nem is oly távoli (hiszen az épületek stb. révén bennünket körülvevő) múltat? Száz oldalnál alig hosszabb, gyönyörű kiállítás könyve a házasságot és a válást, a prostitúciót és az öngyilkosságot, a pesti bérházat és lakóit, a boltokat és az áruházakat, a pesti nyelvet és a kommunikáció átalakulását (telefon, rádió), végül a körkép század végi reneszánszát tárgyalja.

Természetesen nem állítom, hogy ezek vadonatúj témák volnának, hiszen mindekelőtt *Vörös Károly*, továbbá *Hanák Péter* munkái foglalkoztak velük, ám Gyáni új forrásokat: statisztikákat, hagyatéki leltárakat, szépirodalmi műveket és visszaemlékezéseket vont be, illetve illesztett össze, és segítségükkel az eddigiéknél mélyebbre tudott hatolni.

Budapestről aligha lehet írni a zsidók említése nélkül. Gyáni ugyan nem szentel külön fejezetet nekik, ám többször utal a szerepükre. A zsidóság „mozgékonyasága” bizonyosodott például abban, hogy 1895 után, amikor törvényesen lehetett válni, az elváltak mintegy fele zsidó vallású volt. Ugyanezt illusztrálja a rádió elterjedése: *Erba Odescalchi* herceg elkísérte apját a

bankárjához, s „ennek lakásában már volt rádió, ami akkoriban még ritkaság volt. Rokonaink vagy ismerőseink közül még senkinek sem volt. A zsidók mindig elől jártak a praktikus és jövő dolgok felismerésében” – jegyezte fel a herceg. És persze a pesti nyelv miatti szidalmak is rendszerint kapcsolódtak a „zsidókérdéshez”.

Összekapcsolva a fentieket az alábbiakban tárgyalandó könyv témájával: az 1892-es hamburgi kolera a következőket vesztegzárral védekező zsidó lakosságot az átlagosnál kevésbé sújtotta. Magyarországon az 1873-as nagy kolerajárvány következtében az izraelitákat kivéve minden felekezet komoly embervesztést szenvedett.

*

Bár nem állítható, hogy Gyáni csakis a modern nagyvárosi élet fényeiére koncentrált (lásd: prostitúció, öngyilkosság), karcsú kötete mégis olyan, mai világunkhoz vezető jelenségekkel foglalkozik (áruház, telefon), amelyek nélkül a modern élet nem képzelhető el. *Richard J. Evans* brit történész korántsem karcsú könyve, a *Death in Hamburg* (Halál Hamburgban) viszont egy modernizálódó város árnyoldalait veszi szemügyre. Alcíme: *Társadalom és politika a kolera éveiben* (1830–1910). Míg Gyáni apró mozaikkockából építkezik, Evans egyetlen központi téma köré építi, s 673 oldalon át hihetetlen alaposággal, statisztikai adatok sokaságát

és minden más lehetséges forrást feldolgozva átfogóan, rendkívül izgalmasan és magas színvonalon mutatja be s elemzi a múlt századi Hamburg életét. Aligha lehet véletlen, hogy a címe és méretei alapján nem a legszélesebb nagyközönségnek szánt művet 1990-ben a Penguin kiadó is megjelentette.

Az Evans elemzésének középpontjában álló 1892-as nagy kolerajárvány a 285. oldalon kezdődik. Előtte megismerjük Németország legangolosabb nagyvárosát, egyúttal az európai kontinens akkor legnagyobb (New York, London és Liverpool után a világon a negyedik, sok százezer kivándorlót

útnak indító) kikötőjét, majd a további fejezetekben a környezet és általában a közegészségügy állapotát, a demográfiai viszonyokat.

Hamburg, amely még 1871 után is jelentős önállósággal rendelkezett, liberális mintaállam volt. Körülbelül az 1880-as évekig mindenben érvényesült a „laissez faire”: a várost szűk patricius elit irányította, szakbürokrácia nélkül: „Elhatározott szándékunk, hogy fenntartsuk az eredeti republikánus polgári szellemet” – fogalmazta meg 1885-ben Weber

polgármester. „Nincsenek valódi rangkülönbségek..., Hamburgban ugyanazt kérdezik, mint Londonban vagy New Yorkban: mennyit ér, azaz mennyit keres az ember?” – jegyezte meg egy turistáknak szóló kézikönyv. „Hamburg méltóságot, kifinomultságot és – még ott is, ahol tekintélyes vagyonok vannak – egyszerűséget jelent” – írta egy városatyja. Ugyanakkor August Bebel Hamburgot a német szociáldemokrácia fővárosának nevezte; már a

kilencvenes években a város mindhárom képviselői helyét az SPD birtokolta.

Visszatérve a laissez faire-re: az adók felső határa 3,5 % (!) volt, a helyi választójogot roppant szűkre szabták, kötelező közoktatás 1871-ig nem létezett, egyetem létrehozásának a patricius városatyák nem látták értelmét. Bár a Budapesten is eredményesen működő William Lindley angol mérnök – a városatyák ellenállását legyőzve – korszerű városi fürdőt és csatorna-rendszert építtetett, súlyos következményekkel járt, hogy Hamburg késlekedett a modern vízsűrítő-rendszer kialakításával. A lakosság védőoltását sem tették kötele-

zővé – noha pl. Poroszországban 1818 óta, Nagy-Britanniában 1835 óta mindenkit be kellett oltani himlő ellen.

Mint ismert, az ázsiai eredetű kolerát a 19. század népbetegségének, valóságos pestisének tartották. Méltán: 1830 és 1895 között Európán nyolc nagyobb járvány söpört végig, ami Hamburgban 16 kolerás évet jelentett. Az első, történelmünkben a koleralázadásról ismert nagyobb járvány 1819-ben Bengálból indult el, majd az 1830-as években Észak-

Amerikában is pusztított. A betegséget rendszerint hadseregek hozták, a hadseregeket pedig forradalmak – íme, egy példa a politika- és a társadalomtörténet összekapcsolódására. A kolera még az AIDS-hez és ebolához szokott korunkban is iszonyú betegségnek tűnik, amellyel szemben az orvosok s a hatóságok sokáig teljesen tehetetlenek voltak. Váratlanul és rendkívül hevesen, visszataszító tünetek sokaságával jelentkezett: megesett, hogy valaki egészségesen ült le

*Míg Gyáni apró
mozaikokból építkezik,
Evans egyetlen központi
téma köré építi, s 673 oldalon
át hihetetlen alapossággal,
statisztikai adatok sokaságát
és minden más lehetséges
forrást feldolgozva átfogóan,
rendkívül izgalmasan és
magas színvonalon mutatja
be s elemzi a múlt századi
Hamburg életét. Aligha lehet
véletlen, hogy a címe
és méretei alapján
nem a legszélesebb
nagyközönségnek
szánt művet 1990-ben
a Penguin kiadó is
megjelentette.*

ebédelni, de a desszertnél már holtan esett össze. Egy önkéntes betegszállító írta: „A betegszállító járművek lóvontatta kocsik voltak, amelyekből az egész belső berendezést kivették. Így a betegetek takarókba kellett csomagolni és a csupaszfűlésekre fektetni. Szinte láthatatlanul öt-hét nagyobb lyukat vágtak a kocsi aljába, hogy a betegek váladékai az utcára folyjanak... 132 beteget szállítottam így a szolgálatom alatt, akik legalább felerészben meghaltak útközben.”

Lévén Hamburg kikötő- és kereskedőváros, a kolera visszatérését szinte természetesnek tarthatjuk. Evans figyelmét nyilvánvalóan az keltette föl, hogy az utolsó és legnagyobb – 8600 halottat követelő – járvány igen későn, 1892-ben sújtotta a várost (Budapestet 1873-ban), holott Robert Koch már 1884-ben felfedezte a betegséget okozó bacilust. Evans az 1892-es járvány három fő okát a vízszűrő-rendszer hiányában, a hatóságok tehetetlenkedésében és késlekedésében, végül a város túlszűfolttségében, a lakosság szegénységében és alultápláltságában látja. (A népességnek 1840 és 1890 körül egyaránt mintegy 70%-a élt a városban a „szegénységi küszöb” alatt. Egy emlékirat szerint sok hamburgi utcagyerek csak a kolera évében jutott olcsó vagy ingyen gyümölcshöz.

Koch felfedezéséig, sőt jó ideig még azután is – Evans mintaszerűen elemzi az orvostudományt és a tudományos felismeréseket körülvevő társadalmi és politikai környezetet – az orvosok körében kétféle nézet ütközött a kolera okairól. A miazmaelmélet hívei szerint a vízből, talajból és levegőből összeálló egészségtelen kigőzölgek felelősek a betegségért, s minthogy ezek helyi jellegűek, nincs értelme általános fertőzéstről beszélni, sem korlátozásokat elrendelni. Nézetüket támogatta, hogy: „A halálos járvány szinte kizárólag a dolgozókat, az úgynevezett alsóbb népréteget érintette... Csak nagyon kevés eset fordult elő a mi ismerőseink és a hozzánk hasonló társadalmi állásúak között, sőt e körökben nem haltak meg többen, mint más időszakokban” – írta 1892-ben a régi patricius-családból származó *C. Amsinck*. Az emlé-

tett Lindley, miközben a miazma-elmélet követőjének mutatkozott, körmönfont érveléssel próbálta rávenni a város vezetőit, hogy többet fordítsanak az egészségügyre: „A testi tisztaság hiánya rövidesen az önbecsülés hiányához, durvasághoz és bünyökhöz vezet. A tapasztalat azt mutatja, hogy a piszkos ruhákban járók nem tisztességes helyekre mennek, hanem a legrosszabb fajta kocsmákba, s ha van egy szabad órájuk a tisztálkodásra, inkább a kocsmát választják... Egy piszkos népesség jobban ki van téve a betegségeknek és a halálnak, pl. olyan pusztító járványoknak, mint a kolera, himlő stb. A tapasztalat pedig azt mutatja, hogy amint ezek a járványok elértek egy bizonyos súlyosságot, a jobb módúak lakónegyedeit is fenyegetni fogják.”

A miazma-elmélet tarthatatlanságát végleg csak az 1892-ben Berlinből Hamburgba küldött Koch bizonyította be: a bacilus-elmélet igazolta a járvány fertőző jellegét, illetve a víz és az általános higiéné kulcsszerepét. Bár a hatóságok „az Elba vizét a legegészségesebbnek tartották mindenfajta vizek között”, az valójában – a gyerekek öröme – „angolnákat és más kisebb halakat is tartalmazott, amit győzelmesen vihettek haza”, sőt versike is született, amely szerint „a hamburgi vízvezetékekben tizenhat fajta állat él...” Egyébként Kochnak a hamburgi lakás- és kórházi állapotok láttán elejtett szavai – „Uraim, elfelejtem, hogy Európában vagyok!” – egész Németországot, sőt Európát bejárták, s Hamburgot egy időre szinte megbélyegzett várossá tették. (A Hanzaváros megítélését tovább rontotta, hogy kiderült: a kikötő környékén élő orosz és más bevándorlók egy részét a hatóságok hajóra tették, s mire megérkeztek New Yorkba, az utasok fele halott volt.)

Remélem, az olvasó az eddigiekből is érzékeli, hogy e tőlünk sok tekintetben oly távoli témát Evans lenyűgözően sokoldalúan és érdekesen világítja meg. Mégis fölmerülhet a kérdés: megfogalmazhatók-e könyve kapcsán általánosabb tanulságok is?

Evans egyik, a környezetszennyezéssel kapcsolatos következtetése az, hogy a 19. században a régi típusú – állatok, fertőzött

vizek és élelem stb. okozta – szennyezés összekapcsolódott az új típusú (modern ipar és közlekedés miatti) szennyezéssel; vegyük hozzá a munkásnyomort, s világosan áll előttünk a himlő, tbc, kolera és más járványok háttere.

A másik következtetés a laissez-faire liberális berendezkedés képtelensége nemcsak a járványok, hanem általában a nagyvárosi élettel járó konfliktusok kezelésére. A 19. század végén, némileg a nagy kolera hatására, Hamburg sem vonhatta ki magát az állami beavatkozás és gondoskodás mindenütt kiépülő rendszerei alól. Ez persze önállóságának részbeni feladását is jelentette: már Koch idézett mondatát is fél lehetett úgy fogni, mint a büszke, angol kereskedőváros poroszok általi megálázását.

Az utolsó következtetés a kolera területi és társadalmi eloszlásával foglalkozik, ami a kiterjedt kolera-irodalom egyik vitatott kérdése. Evans aprólékos szociológiai elemzése bizonyítja az alsó rétegeknek a 19. század végéig alig változó nehéz helyzetét, sőt egy helyen szinte mentegetőzik erősen „osztályharcos” következtetései miatt. Az uralkodó elit hanyagságát a lakóhelyi szegregáció mellett azzal magyarázza, hogy a korábbi évszázadokhoz képest a 19. században lényegében megszakadtak a felső és alsó rétegeket összekötő patriarchális szálak. Részben a szervezett munkásmozgalom erejének tulajdonítja azt a feltűnő tény, hogy az 1892-es járvány nem járt együtt lázadásokkal, mint az 1830–31-es. (Ekkor még, akárcsak Észak-Kelet-Magyarországon, Stettin városában „az alsóbb és a járványnak leginkább kitétt néposztályok körében elterjedt az a meggyőződés, hogy a betegség a gazdagok eszköze, hogy a szegényektől megszabaduljanak...”)

*Evans egyik,
a környezetszennyezéssel
kapcsolatos következtetése az,
hogy a 19. században
a régi típusú – állatok,
fertőzött vizek és élelem stb.
okozta – szennyezés
összekapcsolódott az új
típusú (modern ipar és
közlekedés miatti)
szennyezéssel; vegyük
hozzá a munkásnyomort,
s világosan áll előttünk
a himlő, tbc, kolera és más
járványok háttere.*

Érdekes adalék egy lelkész 1892-es visszaemlékezése arról, hogy az „ideológiai harc” a halál közelében sem szünetelt: „Egy fiatal nő küzdött a betegséggel. Látam a rettegést a szemeiben. Förléhajoltam és elmondtam a huszonharmadik zsoltárt s néhány bibliai idézetet. Erre megnyugodott, a félelem eltűnt a szemeiből. Megkérdeztem tőle, hisz-e ebben. Igent intett. Akkor – mondtam – békében halsz meg, Jézushoz fogsz megtérni. Egyszerre egy kezlet éreztem a vállamon, s egy dühös hang szólt: lelkész úr, hagyja ezt az ostobaságot. A feleségem úgysem hisz benne. Nem tördtem a férfival, és még egyszer megkérdeztem az asszonyt: hiszel ebben? A haladokló asszony újból halk, alig kivethető igennel válaszolt, amire én megint azt mondtam: békében halsz meg és a menyekben Jézushoz térsz meg. Erre a férfi bevitt a szomszédos szobába. A falon a „Vörös Szabadság” nagy képe függött, az asztalon istentelen kiadványok voltak, pl. „Itt tedd az életed széppé, nincs túlvilág, nincs feltámadás!” Szórol szóra

hozzátette: ez az én hitem – a feleségem még ma meghal, én talán holnap! Komolyan néztem a szemébe és így szóltam: vigyázz, Istent nem lehet kigúnyolni! Döbbenettel hagytam el a szobát.”

Végül még egy magyar vonatkozást említenék. Végigtekintve a század nagy járványain Evans utal arra, hogy a legpusztítóbb az 1873-as magyarországi kolera volt, amelyben szinte legalább félmillióan haltak meg. Sajnos, szokásától eltérően nem nevezi meg forrását, így nyomozni kezdtem, s a legnagyobb megdöbbenésemre azt találtam, hogy a statisztikus *Keleti Károly* egy 1875-ös művén, továbbá *Vörös Károly* és *Katus László* néhány rövid uta-

lásán kívül máig senki semmit nem írt erről a járványról. „A halál sötétsége ömlik szét Magyarország nemrég üde vírányaira” – mondja Keleti Károly, s hogy mennyire igaza van, azt az előző évek 120–140 ezres születési többletével szemben az 1872-ben 17 ezer fős, 1873-ban pedig 307 ezer fős halálzási többlet jelzi. Az áldozatok többsége ekkor is a keleti-északkeleti megyék lakói közül került ki. Magyar történészek: nem hiányzik ez a félmillió ember? Nem kellene a történettudományak végre elszámolnia velük?

*

A Hétköznapi Budapesttel egy időben Gyáni és debreceni tanítványai *A modern város történeti dilemmái* címmel tanulmánykötetet jelentettek meg, amely ismét más oldalról közelíti meg a témát. Míg a Hétköznapi Budapest alapvetően érdeklődő laikusoknak íródott, a tizenegy szakcikket tartalmazó gyűjteményt inkább a szakemberek – nemcsak történészek, hanem várostervezők – fogják haszonnal forgatni. Gyáni körültekintő válogatását dicséri,

hogy a 18–20. századot átfogó tanulmányok mind tematikusan, mind földrajzilag rendkívül sokfélék: a századfordulós városi és a philadelphiai bevándorlókkal éppúgy foglalkoznak, mint az olasz és angol kisvárosok vagy a clevelandi nagyáruházak világával, a bécsi munkásgyerekek életével és a modern nagyvárosok egészségügyi viszonyaival, mégpedig angol, német és svéd összehasonlításban.

Bár e cikk bevezetőjében Gyáni előszavát idéztem a „lehetetlen megkísértéséről”, meg az „összefüggő tükrök” módszeréről, az általa írt, illetve szerkesztett két kötet után a magam részéről nagyon várok egy nagyobb, szintetizáló opuszt. Arra gondolok, hogy a modern Budapestről szóló sok rész tanulmány, szórakoztató társadalomrajz és összefoglaló mű ellenére nagyon hiányzik egy olyan könyv, amelyik fővárosunk 19–20. századi fejlődését nemzetközi összehasonlításban, az európai urbanizáció folyamatában mutatja be. Ki más próbálhatná meg ennek a feladatnak a megoldását, mint Gyáni Gábor?

Bihari Péter